

ЖУСУП АБДРАХМАНОВ:
Кулакка тартуу, басмачылык, улуу жут

Жумагул Байдилдеев

Маданий мурастар жана гуманитардык илимдер бөлүмү
№ 10-макала

ЖУСУП АБДРАХМАНОВ:
КУЛАККА ТАРТУУ, БАСМАЧЫЛЫК, УЛУУ ЖУТ

Жумагул Байдилдеев

И. Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин доценти,
тарых илимдеринин кандидаты

Абстракт

Макалада Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Кеңешинин төрагасы Жусуп Абдрахмановдун 1930-жылдардагы Кеңеш бийлигинин кулакка тартуу саясатына каршы сын көз-карашы, басмачылык кыймылды алдын алуудагы мамлекеттик ишмердүүлүгү жана 1932-жылдагы улуу жутта элин ачарчылыктан сактоо менен келгин казактарга боордоштук камкордугу буга чейин жарык көрө элек архивдик материалдар менен жаңыча көз карашта берилди.

Ачкыч сөздөр: Кулак, бай-манап, тап-душман, социализм, басмачылык кыймыл, улуу жут, антисоветтик, коллективтештирүү, отурукташтыруу, ачарчылык.

Автор жөнүндө маалымат

Байдилдеев Жумагул Рыскулбекович кесиби боюнча тарыхчы. Кыргыз Республикасынын Нарын облусунун Ак-Талаа районунда туулган. Кыргыз Республикасынын архив тармагында көп жылдар эмгектенген. Анын илимий изилдөөсү XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы болуштук башкаруучулук, бай-манаптарды кулакка тартуу, репрессия жана мамлекеттүүлүктү түптөгөн инсандарды иликтөө. «Кыргызстандагы 1937-1938-жылдагы саясий куугунтуктоолор жана анын курмандыктары» темасында тарых илимдеринин кандидаты диссертациясын коргогон. И. Арабаев атындагы КМУнун Билимди жогорулатуу жана кадрларды кайра даярдоо институтунун доценти болуп эмгектенген. Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын Президентинин Архивинин башчысынын орун басары.

Маданий мурастар жана гуманитардык илимдер бөлүмү (ММГИБ) илимий изилдөөлөр, маалымат жыйноо, архивдештирүү жана аймактын окумуштууларын колдоо аркылуу Борбордук Азия элдеринин бай жана түрдүү маданий мурастарын сактоо жана жайылтуу иштерин алып барат.

ММГИБнүн изилдөөчүлөрү өз изилдөөлөрү менен чөлкөмдүн маданий мурасы тууралуу жаңы билим жана диалог жаратып, илимге салым кошот.

ММГИБ Борбордук Азия Университетинин (БАУ) Жогорку Өнүгүү Мектебинин курамына кирет. Бул жеке менчик, секулярдык университет 2000-жылы Казакстан, Кыргыз Республикасы жана Тажикстандын президенттери менен Улуу Даражалуу Ага Хандын ортосунда түзүлгөн эл аралык келишимге кол коюу менен негизделген жана аталган өлкөлөрдүн парламенттери тарабынан бекитилип, Бириккен Улуттар Уюмунда катталган.

ММГИБнүн макалалары рецензияланган эмгектер болуп саналат жана алар Борбордук Азияда болуп жаткан коомдук-маданий жана тарыхый жараяндарды тереңирээк аңдап-билүүгө жана бул чөлкөм боюнча жазылып жана айтылып жаткан эл аралык илимий дискурстарга салым кошот.

Бул сериядагы макалалардын мазмуну боюнча ой-пикир жана суроолор chhu@ucentralasia.org дарегине жөнөтүлүп, ал эми макалаларга алдын ала уруксат албай эле шилтеме берүүгө болот.

ММГИБнын макалалар сериясынын редактору: Эльмира Көчүмкулова (PhD), ММГИБнүн башчысы жана БАУнун доценти.

Мукабадагы сүрөт: *Жусуп Абдрахманов.*

Автордук укук © 2020
Борбордук Азия Университети
Токтогул көчөсү 138, Бишкек 720001, Кыргыз Республикасы

Тел.: +996 (312) 910 822
E-mail: chhu@ucentralasia.org

Бул макаладагы табылгалар, интерпретациялар жана жыйынтыктоолор автордун өзүнө гана таандык болуп, БАУнун көз карашын чагылдырбайт. Бул басылманын тексти жана маалыматтары төмөнкүдөй шилтеме берүү менен колдонулууга тийиш: Байдилдеев Ж. (2020). Жусуп Абдрахманов: Кулакка тартуу, басмачылык, улуу жут. БАУнун Маданий мурастар жана гуманитардык илимдер бөлүмү, № 10-макала, 28 б.

Мазмуну

Киришүү.....	4
1. Жусуп Абдрахмановдун Кеңеш бийлигинин кулакка тартуу саясатынын терс кесепеттерин айгинелешти.....	5
2. Кулакка тартуу саясатынын кесепетинен элдин Кытайга көчүүсүн жана Кеңеш бийлигине каршы басмачылык кыймылдын алдын алуу аракети.....	12
3. 1932-жылдагы улуу жуттан элин сакташы жана келгин казактарга боордоштук камкордугу.....	16
Кыскатылган сөздөр.....	24
Колдонулган адабияттар.....	25
Архивдик материалдар	26

Киришүү

XXI кылым дүйнө элдерин дүрбөлөңгө салган ааламдашуу агымы менен башталып, бул ааламдын агындысында калбаш үчүн дүйнөнүн саясий картасынан орун алган чоң жана кичине мамлекеттер геосаясий абалына жараша биригүү жана жамаатташууга бет алышты. Кылым тогошкон мезгилдеги мындай заман талабындагы жаңы геосаясий, геоэкономикалык мейкиндиктеги ааламдашуу учурунда Борбордук Азия өлкөлөрүнүн, анын ичинде Кыргызстандын алдындагы негизги максаттардын бири – дүйнөлүк цивилизацияга кошулуу, демократияны өнүктүрүү, укуктук мамлекетти түзүү сыяктуу милдеттер турат. Булардын бардыгын ишке ашырууда кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалын түптөөнүн көч башында турушкан репрессия курмандыктарынын өрнөктүү иш тажрыйбасын пайдаланып, алар аркылуу коомду модернизациялап, улуттук руханий баалуулуктарды сактап, өнүктүрүү иштерин колго алуубуз абзел.

Эгемендүүлүк мезгилинен берки коомдук-саясий өзгөрүүлөр совет мезгилиндеги «унутта калган» кыргыз элинин тарыхын ар тараптан жаңыча жана калыстык менен изилденип, такталып, толукталып жатат. Улуттун тарых сапарын аныктоочу мындай жооптуу ишке илимпоз-тарыхчылардын батыл киришкени элибиздин өзүн-өзү таанып-билүүсүн жаратып, бул өңүттө XX кылымдын башындагы мамлекеттүүлүк башатындагы кыргыз интеллигенциясынын ишмердүүлүктөрүн иликтөө өлкөнүн тарых илиминдеги өтө актуалдуу маселелерден болгону талашсыз болуп олтурат.

Бул өңүттөн алып караганда, Кыргызстандын азаттыгы, улуттук мамлекеттүүлүгү жана руханий кайра жаралуусу үчүн күрөшүп, сталиндик куугунтуктоолордун курмандыктары болгон кыргыз элинин чыгаан уулдарынын ишмердүүлүгүн изилдөөнү кеңейтип, күчөтүп, алардын басып өткөн жолун, мамлекеттик ишмердигин, эл үчүн жасаган эмгегин «өтө жашыруун» деген гриф менен сакталып келген саргарган архив барактарынан таап, ачыла элек айкын жактарын, айтыла элек асыл саптарын иргеп коомчулукка жайылтуу – илимпоздордун алдындагы кечиктирилгис милдеттерден.

XX кылымдын башындагы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалын түптөгөн инсандардын көч башында Жусуп Абдрахмановдун тургандыгы анык. XX кылымдын 20-жылдардын башында улуттук кыргыз мамлекетинин талабын көргөзгөн эркиндик, эгемендүүлүк идеяларын ишке ашыруу, ата-салтыбызды аздектөө менен дилибизди калыптандыруу, эне тилибизде билим берип, агартуу, маданият, адабиятыбызды өркүндөтүү, чарбалык-экономикалык көйгөйлөрдү чечүү маселелери эл башында турган кыргыз интеллигенциясынын үлүшүнө туура келген. Аталган маселелерди алар мезгил талабына жараша курч жана так коюшуп, өз иштеринин өтөөсүнө чыгууга аракет кылышкан.

Жыйырма алты жаш курагында Кыргыз АССРинин Өкмөтүнүн башына келип, кыргыз элинин өз алдынчалуулугу, Ата-Журтунун бүтүндүгү, кемибестиги жөнүндө такай кам көргөн нагыз көсөм, даанышман, акыйкатчыл, өз заманынын белгилүү саясий мамлекеттик ишмери, улуттун улуу лидери болгон Жусуп Абдрахманов жөнүндө эгемендүүлүк алган мезгилден бери кенен айтылып, изилденип келет.

Улуу инсан жөнүндө алгачкы илимий изилдөөлөрдү окумуштуулар Жеңиш Жунушалиев менен Иван Семенов изилдешип, көз карандысыздыктын алгачкы күндөрү 1991-жылы «Абдрахманов Ю. 1916. Дневники. Письма к Сталину»¹ деген китебин, андан соң 2001-жылы «Юсуп Абдрахманов. Избранные труды» эмгектерин жарыялашкан². Тарых илимдеринин доктору, профессор З. Курмановдун «Политическая борьба в Кыргызстане в 20-е годы» китебинде Жусуп Абдрахмановдун мамлекеттүүлүк ишмердүүлүгү чагылдырылган³.

Жусуп Абдрахманов.
Улуттук кийимчен. КР КФФД.

Бирок, кыргыз элинин тарыхындагы өзгөчө орду бар Жусуп Абдрахмановдун баскан жолу дагы эле толук изилденбей келе жаткандыгын илимпоздор белгилеп келишет. Өзгөчө Самара жана Оренбург облусундагы ишмердүүлүктөрү жана ачарчылык мезгилиндеги келгин казактарга боордоштук мамилеси менен аларды асыроого жасаган эмгеги, акыркы тагдыры болгон репрессияга кабылышы, ошондой эле кыргыз тарыхына кайрылган эмгектери, архив мурастарында калган ишмердүүлүк өмүр жолу, адилет бааны, толук жана акыйкат илимий иликтөөнү күтүп жатканы анык. Мына ушулардын баарын эске алуу менен улут лидерине айланган инсандын элге кылган эмгегин, өтөлгөлүү өмүр жолун архивдик жаңы маалыматтардын негизинде тарыхый жактан ар тараптан изилдөөгө багыт алдык.

Жогоруда айтылгандай, мурда жашыруун болуп келген архивдик материалдарга кайрылып, Россиянын Москвадагы Борбордук мамлекеттик архивинен, Оренбург облустук мамлекеттик архивинен, Казакстан Республикасынын Алма-Ата шаарындагы Борбордук Мамлекеттик архивинен, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Улуттук Коопсуздук комитетинен алынган материалдар менен иштеп, Жусуп Абдрахмановдун тарыхы боюнча жаңы табылгалардын негизинде анын көмүскө жактарын ачууга, аракеттендим. Илимий эмгектин мурдагы изилдөөлөрдөн айырмачылыгы жана өзгөчө баалуулугу мына ушунда деп белгилегим келет.

Мындай эмгектердин тарбиялык мааниси дагы абдан чоң. Себеби бул эмгек жаштарга келечекке ишеним менен кароо, жашап жаткан мезгилдин оош-кыйышын туура талдоо менен мекенди сүйүп жашоо үчүн өз тарыхыбызды билүү шарт экендигин билгизип турат. Анткени, тарых илими таалим берет, акыл-эсти кеңейтип, дилинди тазартып, жердешчилик, уруучулуктун тар түшүнүктөрүнөн арылтып, улуттук биримдикти ширетет, жаштарды рухий адептүүлүккө, толеранттуулукка, мекенчилдикке тарбиялап, улуттук сезимин күчөтөт.

1. Жусуп Абдрахмановдун Кеңеш бийлигинин кулакка тартуу саясатынын терс кесепеттерин айгинелеш

Массалык коллективдештирүүнүн жүрүшү кедей, орто дыйкан катмарларын колхозго биригүүсүн күчөтсө, ошол эле учурда бай-манаптарга каршы «кулакка тартуу» кампаниясы

1 *Абдрахманов Ю. 1916. Дневники. Письма к Сталину.* – Фрунзе, «Кыргызстан», 1991. С. 319.

2 *Юсуп Абдрахманов. Избранные труды.* /Сос. Джунушалиев Дж. – Бишкек, «Илим», 2001. С. 342.

3 *Курманов З. К. Политическая борьба в Кыргызстане 20-е годы.* – Бишкек. 1997. С. 290.

акыркылардын социалдык катмар катары жоюлушун тездеткен. Кыргызстанда 1926-жылы бай-манап элементтерине, кулактарга каршы БКП(б) Кыробкомдун Аткаруу Комитетинин токтомунун негизинде манапчылык менен күрөшүү боюнча комиссия түзүлгөн. Комиссиянын 1926-жылдын 20-июлундагы биринчи жыйынында манаптарды көчүрүүнүн жолдору жана негизги маселелери боюнча иштер каралган. 1927-жылдын 27-январында БКП(б) БКнын Орто Азия бюросу «Манаптар жөнүндө» токтомду кабыл алган.⁴ Токтомдо кеңештик аппараттын жана партиянын ичиндеги уруулук жана жаатташкан күрөштүн жетекчи уюштуруучулары болгон манаптарды Бириккен мамлекеттик саясий башкармалык⁵ (БМСБ) аркылуу көчүрүү, алардын мүлкүн конфискациялоо көрсөтүлгөн. Бул токтом чыкканга чейин эле архивдик маалыматтардан бай-манаптарды республиканын ичиндеги башка райондорго же республикадан көчүрүү иштери жүргөнүн билсек болот. Алсак, 1924-ж. Тоолуу Олуя-Ата районунан манаптар Кудайберген Алиев (Кызылбаш) менен Кудайберген Чаловду (Карабаш) Түркстандын чегинен айдап чыгаруу чечими чыгарылган.⁶ Ошондой эле 1925-1927-жж. аралыгында манап Аилчинов, Сарипбек Чулуков жана Алиаскар Чулуковду 3 жылга Кыргызстандын чегинен сыртка айдоо өкүмү чыккан.⁷

Жусуп Абдрахманов үзөңгүлөштөрү менен. КР КФФД.

Кулакка тартуу жүргүзүлө баштаган 1920-1930-жж. Кыргызстанда бардар чарбалардын катмарын жоюу саясатына адегенде бай-манаптар кабылган. Мындай чарбалардын саясий, экономикалык жана Кыргызстандын шартында алардын уруулук таасирин жок кылуу үчүн аларды республиканын ичиндеги башка аймактарга же республикадан тышкары союздун башка жерлерине көчүрүү чарасы ишке ашырылып турган. Оокаттуу, тың чарбаларды (кулак чарбаларын) мамлекет тарабынан көчүрүү чарасына саясий эле эмес, экономикалык себептер да түрткү болгон. Жеке менчикти түп тамырынан бери жоюп, социалдык абалы боюнча бирдей коомду куруу, мамлекеттик менчикти түзүү, жамааттуу чарбаларды түптөө аталган мезгилдеги кеңеш бийлигинин эң башкы максаты болчу.

Республиканын Борбордук Аткаруу Комитети, Эл Комиссарлар Кеңеши жана Партиянын обкому жогору жактан келген инструкциянын негизинде

4 КР БМ КСДА. Ф.10, оп. 1, сб. 2, б. 14.

5 Орусча – объединенное государственное политическое управление – ОГПУ.

6 КР БМ КСДА. Ф.10. Оп. 1, сб. 2, б. 31-34.

7 КР БМ КСДА. Ф.10. Оп. 1, сб. 99, б. 64-65; сб. 128, б. 65-65.

«Райондорду жапырт коллективдештирүүдө бай-манап жана кулак чарбаларын жоюунун тартиби тууралуу» өз инструкциясын иштеп чыккан. Анда жалпы Союздун инструкциясындай эле кулак чарбаларын үч топко бөлгөн. Биринчи топко – качандыр бир антисоветтик иши үчүн соттук жоопкерчиликке тартылган бай-манап чарбалары. Экинчи топко – оокаттуу бай-манап кулактар, уруу башчылары, өз уруусуна таасирлүү молдо-кожолор кирген. Алардын ичинен Кеңеш бийлигине каршы иш чараларга катышкандарын республиканын аймагына жер которуу каралган. Үчүнчү топко калган бардык бай-кулак чарбалары тартылган.⁸

Көчүрүү кампанияларын ишке ашыруу максатында республикалык жана аймактык комиссиялар түзүлүп, бай-манап, кулактарга каршы үгүт иштери жайылтылган. Кедейлер тобуна кирген шылундар кулактардан алынган аттын мыктысын минишип, таза кийинип алышып, айыл кыдырып жүрүшү адатка айланган. Буларды «атка минерлер», «куру активдер» деп аташчу. Алар мурунку томяктардын ичинен чыккан кедейлердин ирденген жаңы катмары эле. Колуна тийген теңдикти туура эмес пайдаланышып жаткандарды эл өтө жек көргөн. Ошондуктан, партиянын жергиликтүү ячейкаларынан, райкомдун секретарларынан «атка минерлерге» каршы күрөш уюштурууну талап кылган. Кыргызстандын саясий тарыхын изилдеген көрүнүктүү тарыхчы А. Жуманалиев коллективдештирүү мезгилиндеги кулакка тартуунун жүрүшүн төмөндөгүдөй мүнөздөйт⁹: «Кулакка тартуу жергиликтүү бийликтин өзүм билемдигине укук берилип, кулакка тартуу кээде «өч алуу», «кек кылуу» максаттарына кызмат кылган. Кыргызстанда болсо уруулардын ар кандай мамилелерине карата колдонгон»¹⁰ – дейт. Республикадан көчүрүлө тургандар жогорку бийликтин, жергиликтүү бийликтин жана БМСБнын (БМСБ, орусча. – объединенное государственное политическое управление – ОГПУ) өкүлдөрүнөн турган үчилтик (тройка) тарабынан аныкталган, көчүрүү боюнча ыкчам иштердин баарын үчилтиктер жүргүзүшкөн.

Ушунун өзүнөн эле көрүнүп тургандай, 1929-30-жылдардын башындагы коллективдештирүү саясатынын алкагында жүргүзүлгөн кулакка тартууларга адегенде эле бай-манаптар жана колунда бар оокаттуу адамдар кабылышкан. Мындай чарбалардын саясий, экономикалык таасирин жок кылуу үчүн аларды республиканын ичиндеги башка аймактарга же республикадан союздун башка жерлерине көчүрүү чарасы ишке ашырылып турган. Бай-манаптарды Кыргызстандан башка союздук республикаларга алгачкы жолу массалык түрдө көчүрүү 1927-жылы ишке ашырылган. 1927-жылдын март айындагы Кыргыз АССРинин I Уюштуруу съездинде эле кеңири сөз болуп, караңгы калкты эзип жаткан бай-манаптарга, кулактарга административдик чара колдонуу тууралуу Кыргыз АССРинин БАКына тапшырма берилет. Натыйжада, ошол жылдын 7-августунда «Советская Киргизия» газетасынын окурмандары «эл душманы» катары 21 ар түрдүү эзүүчү бай-манаптар республиканын чегинен сүргүнгө айдалгандыгы тууралуу маалымат менен таанышышат.¹¹ Ошол 1927-ж. 12-мартта Кыргыз АССР Советтеринин I Уюштуруу съезди «бай-манапчылык жана кулактар менен күрөшүү» тууралуу токтом кабыл алган. Анда Кыргыз АССР Борбордук Аткаруу Комитетине «социалдык жактан зыяндуу бай-манап, кулактарды административдүү жекелентүү (изоляция – Ж.Б.) аркылуу эмгекчилерди бай-манаптардын эзүүсүнөн бошотууну камсыз кылган иш-чараны иштеп

8 КР БМ КСДА. Ф.10. Оп. 1, д. 398, 2-б, д. 410, 18, 68-б.

9 Джуманалиев А. *Политическая история Кыргызстана*. – Бишкек, ОсОО «Дэм», 2005. С. 251.

10 Ошондо эле.

11 Джунушалиев Д. *Время создания и трагедий (20-30-е годы XX в)*. – Бишкек, «Илим», 2003, 158-б.

Боогачы Жакыпбек уулу. Жубайы Асел.
Үстүндөгү Шабдандын уулу Кемел. Оренбург. 1929. КР КФФД.

чыгуу тапшырылган.¹² Ал эми 1927-ж. 27-мартта БКП (б) Кыробкомдун Аткаруу Бюросунун жыйынында Кыргызстандын аймагынан жогорудагы «Советская Киргизия» газетасына жарыяланган 21 бай-манапты көчүрүү тууралуу чечим чыгарылган.¹³ Ошол эле күнү көчүрүү үчүн аймактарга жибериле турган бийликтин кызматчылары менен кеңешме өткөрүлүп, аларга айылдардагы калктын атынан айдоо өкүмүн чыгартууга жетишүү, мал-мүлктөрдүн так эсебин алуу жана манаптарга каршы үгүт иштерин жүргүзүү милдети жүктөлгөн. Кыргыз Борбордук Аткаруу Комитетинен областтык бийликтин 26 өкүлү аймактарга жиберилген. Ошол кездеги идеологияга жараша, 1927-жылкы кампаниянын максаты – эмгекчи калкты бай-манаптардын эзүүсүнөн куткаруу, кеңештик партиялык органдарды бай-манаптардын саясий, экономикалык таасиринен арылтуу болгон, ошондой эле алардын уруулук таасирин жок кылуу максаты да көздөлгөн.

Бирок, жаңы эле Өкмөт башчылыкка келген Ж. Абдрахманов айылдарда тап күрөшүн күчөтүү, айылга административдик таасир көрсөтүү методдорун жүргүзүүнү жактаган эмес.

1928-ж. 16-октябрда БКП(б) Кыробком Аткаруу Бюросу партиянын иш-чараларына каршы чыккан бай-манаптарды көчүрүү зарылдыгын белгилеген. Бул маселе боюнча резолюцияны иштеп чыгуу үчүн В. Шубриков, Венжер, Ж. Абдрахманов, Т. Токбаев, Ф. Кекин катышкан комиссия түзүлгөн.¹⁴ 1928-ж. 21-октябрда иштелип чыккан резолюцияда Нарын, Талас, Каракол, Ош аймактарындагы көчмөн райондордогу таасирдүү бай-манаптарды Кыргыз АССРинен башка региондорго көчүрүү пландаштырылган. БМСБнын областтык бөлүмүнө 1928-ж. 1-ноябрына чейин алардын тизмесин тактап, обкомдун аткаруу бюросуна билдирүү тапшырмасы берилген.¹⁵ 1928-ж. 13-ноябрдагы БКП(б)нын Кыргыз Обкомунун Аткаруу Бюросунун жыйынында Кыргыз АССРинен көчүрүлө турган бай-манаптардын тизмеси каралып, адегенде Кыргызстандын аймагынан 30-35 бай-манапты көчүрүү белгиленген.¹⁶

12 КР БМА, ф. 21, оп. 2, сб. 9, б. 48.

13 КР БМ КСДА ф.10, оп. 1, д. 97, л. 122-123; КР БМА, ф. 21, оп. 15, д. 39, л. 105, 238. Аты аталган 21 киши төмөнкүлөр эле: Чүй кантону, Калинин волостунан – Чанчаров Жумабай, Чанчаров Рыскулбек, Акылбеков Алимбек, Алимбеков Ашимбек; Аламүдүн волостунан – Молтоев Рахмат, Султанов Тунгучбай, Узбеков Абдулла; Чүй волостунан – Шабданов Самудин, Шабданов Кемел, Шабданов Мөкүш; Нарын кантону, Загорная волостунан – Максумов Биялы, Сарпеков Түркмөн, Дикамбаев Мырзабек, Канатов Карыпбай; Эсенгул волостунан – Чокоев Казы; Нарын волостунан – Байгазинов Есенгул; Каракол кантону, Жети-Өгүз волостунан – Мусин Абдулла, Эркимбаев Маралбай; Түп волостунан – Түмөнбаев Кашимбек; Барскоон волостунан – Шамыров Үсөн; Чок-Тал волостунан – Тынымов Атантай.

14 КР БМ КСДА, ф. 10, оп. 1, сб. 159, б. 115-116.

15 Ошондо эле, б. 45.

16 Ошондо эле, б. 103; сб. 159, б. 136.

Бүгүнкү күндө тарыхтан чала кабары барлар бул документтерден улам Ж. Абдрахманов Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Кеңешинин төрагасы жана комиссиянын мүчөсү болуп кулакка тартуунун башында турган турбайбы деген күмөндүү ойлордун жетегинде калышы мүмкүн. Тескерисинче, Жусуп Абдрахманов 1928-жылы аткаруу комиссиясынын кеңешмесинде бай чарбалардын мүлкүн тартып алууга каршы чыккан. Анын ою боюнча, көчмөн райондордогу кедейлер менен иш алып баруунун методдору жана формаларына тийиштүү маселени чечпестен, жана алардын чарбалык жашоосун уюштурбастан туруп бул ишти жүргүзүү эч кандай оң натыйжаларды бербейт эле. Абдрахманов манаптар боюнча алардын жергиликтүү советтерге таасирин жоготууну, алар менен күрөшүүнү, совет бийлигинин таасирин түшүндүрүүнү жактайт. Ал эми аларга карата жүргүзүлгөн көчүрүү аракети реалдуу эмес, тескерисинче уруулук негизде уюмдашкан элдин көзүндө алардын кадыр-баркын көтөрөт деген оюн билдирген. Байларга карата экономикалык чараларды көрүүнү (мал-жанын, жерин тартып алуу ж.б) бул чараларды орто чарбаларга, кедей дыйкандарга колдонбоону, аларга экономикалык жана саясий кысым көрсөтпөөнү суранган.¹⁷

24-октябрь 1928-жылы жазган күндөлүгүндө: *«Күндүзгү саат 12ден баштап аткаруу комиссиясынын жыйынында болдум. Байлардын чарбаларын тартып алуу маселесинде буга каршы чыктым. Бай-манаптарды коргоп каршы болгонум жок, бул жумуштун жүргүзүлүшү көчмөн райондордун жакырлыгы жана алардын чарбалык турмушун чечүүдөгү иштөө жолдорун, ыкмаларын тапмайынча кандайдыр бир оң натыйжаларды бербейт болчу. Бизде азыр тартып алуу чечпейт дедик»* – деп жазат.

Чындыгында, жогору жактан бай-манаптарды куугунтуктоо тууралуу көрсөтмөлөр келип жаткан убакта, тилекке каршы, бардык эле жетекчилер Жусуп Абдрахманов сыяктуу жети өлчөп бир кесип, элдик адаттарга таянуу менен терең ой жүгүртүп, иш жүргүзүүгө жөндөмдүү болгон эмес.

Жусуп Абдрахманов кулакка тартуудагы аша чабууларга канчалык күйүп бышып, аны токтотууга аракет кылбасын, жогору жактагылардын түздөн-түз көрсөтмөсү күчүнө кирип, 1929-жылы 4-февралда Кыргыз АССР Борбордук Аткаруу Комитети менен Эл Комиссарлар Кеңешинин «Ири бай-манаптарды Кыргыз АССРинин аймагынан көчүрүү тууралуу» токтому чыгат. Канчалык каршы турбасын, аргасыз макул болгон токтомдун чыгышын ал мурда эле билгендей. Аны 9-сентябрь 1928-жылдагы күндөлүгүнөн ачык баамдасак болот: *«Бирге иштеген жолдоштор менен БКда жолуктук. «Азыркы учур» жана БКнын саясаты тууралуу маектештик. Эч ким бараткан багытыбыздын тууралыгына жана алынган курстун көпкө жашай тургандыгына ишенимдүү эмес. Мунун жыйынтыгында ортоңку партактивдин ичинде аскерден бошоор алдындагыдай маанай. Жооптуу иштен ойт берүү, иш үчүн жоопкерчилик тартууну каалабоо ортоңку партактив үчүн мыйзамга айланды. Москвадан бери менде начар маанай. Маппараттын төрөчүлдүгү, активдин ичинде үмүтсүздүк маанай, элеттен келген адамга мына ушулар көрүнөт. А бул болсо, ээрде али жетишээрлик бекем отура электерди, күрөшүп жаткан ишибизге анча ишенимдүү боло электерди жалаң гана алсыратат».*

Күндөлүктөрдөн көрүнгөндөй, борбордогулар өз көрсөтмөсүн айласыз аткарууга Кыргызстан гана эмес, жалпы Союздук республикаларды күчтөп байлап салгандыктан, алардын багытынын ишеними кетип, көпчүлүк парткызматкерлер маанайсыз жана максатсыз, жоопко тартылбас үчүн иштешсе, айрым идеясы бар дымактууларды алсыратуу абалына кептелткен.

17 Алтымышова З. Ж. Абдрахмановдун 1920-30-жж. социалисттик кайра курууларга көз карашы. // Кыргызстан тарыхынын маселелери. – 2013. № 1-2. 39-б.

Оренбурга кулакка тартылган бай-манаптар. 1929-жыл. Оренбург, КР КФФД.

Мунун натыйжасында, 1920-жыйырманчы жылдардын аягы 1930-жылдардын башындагы күч менен коллективдештирүүгө өткөрүп, массалык кулакка тартуу саясий процесси Советтер Союзу боюнча тарыхта дагы бир кара такка айланып, артында кайгылуу издерди калтырды. Айрым далилдүү фактыларга таянсак: 1929-жылдын ортосунан 1930-жылдын ортосуна чейин 320 миң үй-бүлө кулакка тартылып, (2 миллион адамдын тегереги) жалпы баасы 400 миллион сом өлчөмүндөгү үй-мүлкү конфискацияланган.¹⁸

БКП(б) БКнын 1930-ж. 5-январдагы «*Жааматташтыруунун темпи жана мамлекеттин колхоз курулушуна жардам берүү чаралары*» тууралуу токтомунда кулактардын эксплуататордук тенденцияларын чектөө саясатынан аларды тап катары жоюу саясатына өтүү чагылдырылган. 1930-ж. 1-февралда СССР БАК жана ЭКК «*эксплуататор*» чарбаларды кулакка тартуунун жолдорун жана ыкмаларын камтыган «*Туташ жааматташтыруу райондорунда айыл чарбасын социалисттик кайра курууну бекемдөө жана кулактар менен күрөшүү чаралары тууралуу*» токтомун кабыл алышкан. Анда кулактарды негизги өндүрүш каражаттарынан ажыратуу аларды тап катары жоюунун өзөгүн түзөөрү көрсөтүлгөн.¹⁹ 1931-ж. 29-июнда БКП(б) БК Орто Азия Бюросу «Кулак чарбаларын көчүрүү тууралуу» директиваны бекитип, ал эми 21-июлда «Орто Азиядан кулак-бай элементтерин көчүрүү тууралуу» көрсөтмөнү жарыялаган. Бул директива жана көрсөтмө боюнча Орто Азия республикаларынан Украинанын түштүгүнө жана Түндүк Кавказга 6000 чарба, алардын ичинде 700үн Кыргызстандан көчүрүү пландаштырылган. Орто Азия Бюросунун көрсөтмөсүндө 1931-жылдагы көчүрүү түшүмдү оруп-жыюу башталганга чейин август-сентябрь айларында ишке ашырылууга тийиш болгон. Ошондой эле кулактар Түштүк Украина, Түндүк Кавказ сыяктуу климаттык шарты боюнча эң эле ың-

18 *Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов.* Сос. И. В. Курилов. Москва, «Политиздат», 1991, 9-6.

19 *Изменение социально-классовой структуры населения Киргизии в годы строительства и упрочения социализма (1917-1961 гг.),* отв. редактор Ю. А. Поляков, – Фрунзе, «Кыргызстан», 1989. С. 146.

гайлуу райондорго көчүрүлүп, пахта өстүрүү менен алектенишээри жана СССР БАКтын декретине ылайык, бул чарбалар кеңештик мыйзамдарды толугу менен сактап, ак ниеттүүлүк менен иштешсе 5 жылдан кийин бардык жарандык укукту алыша тургандыгы белгиленген.²⁰

Советтер Союзундагы мындай оокаттуу адамдарды күчтөп кулакка тартып, мал-мүлкүн алып, Ата-Журтунан аргасыз журт которуп куугунтуктоодон Кыргызстан да чет калган жок. Баарыга маалым болгондой Сталиндин «тап душмандар» менен күрөшүү ишинин натыйжасында, борбордук директиванын күчтөп кийлигишүүсү менен 1929-ж. 27-январдагы БКП(б) Кыробком Аткаруу Бюросунун жабык жыйынында бай-манаптарды көчүрүү боюнча декрет менен инструкциянын планы бекитилген, көчүрүү ишин көзөмөлдөө үчүн республикалык жана кантондук комиссиялар түзүлгөн.²¹ Ал эми 1929-жылы 4-февралда Кыргыз АССР БАК жана Эл Комиссарлар кеңеши Нарын, Каракол, Талас кантондорунда жана Ош округундагы өздөрүнүн мүлктүк жана коомдук таасири аркылуу айылды кеңештештирүүгө жолтоо болгон өтө бай 44 кишини көчүрүү боюнча токтом чыгарган. Токтомдо бай-манаптарга антисоветтик үгүттөө, уруулар ортосундагы чатакты күчөтүү, Кеңеш жана республиканын экономикалык, маданий өнүгүүсүнө тоскоол кылуу сыяктуу күнөөлөр тагылган.²² Бай-манаптарды Кыргыз АССРинен көчүрүү кампаниясы ошол эле жылдын март айынын ортолоруна чейин улантылган. Көчүрүлө тургандардын тизмесинде белгиленген 44 киши 3 жыл мөөнөткө Россиянын Оренбург округуна сүргүнгө айдалышкан.

1929-жылдын февраль-март айларында Кыргызстандын Нарын, Талас, Каракол, Ош аймактарындагы бай-манап деп куугунтукталган 44 адамдын мүлктөрүнүн бардыгы конфискацияланган. Алардын ичинен Талас кантонунан 12 бай-манап кармалып, алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн жалпы саны 158 кишини түзгөн. Нарын кантонунан 12 бай-манап айдалып, үй-бүлө мүчөлөрү 79 киши болгон. Ош кантонунан 5 киши²³ Караколдон 9 бай-манап²⁴ Кыргызстандын сыртына көчүрүлгөн.

Кулакка тартуунун мындай тездик менен, адилетсиз, кошумча күнөөсүздөрдү кошуп, ири бай-манаптардын жана кулак чарбаларынын санын эпсиз көбөйтүшүнө эми Жусуп Абдрахманов ачыктан ачык каршы чыкканына күбө болобуз. 27-ноябрь 1930-жылдагы күндөлүгүндө: «*Мага ББАКтын секретариатында ири байларды көчүрүү боюнча баяндама жасоону сунуштайт. Эскирди деп баш тарттым*» – дейт. Болгондо да, Москвада ББАКтын секретариатынын сунушун четке кагып баш тартуу эмне деген гана эрдикти талап кылат. Анын ордуна ал ошол күнү Красношековго жолугуп, «Чүй курулуш» боюнча маселени чечет жана Сталин баса белгилеген Наумчик менен Вуйновичке жолугуп, пайдалуу келечек иштерин жүргүзөт.²⁵

ВКП БКнын Орто Азия бюросу 1931-жылдын 29-июнунда биринчи эки категория боюнча республиканын аймагынан сыртка жер которуштуруунун тартибин орнотуу үчүн атайын директиваны бекитет. Буга ылайык эми кулакка тартуу ишин ага ар качан каршы пикирин билдирип келген Жусуп Абдрахманов жетектеген Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Кеңешине ишенбей,

20 КР БМ КСДА, ф.10, оп. 1, д. 363, л. 71-78.

21 Ошондо эле, сб. 200, б. 35-36; сб. 205, б. 10.

22 Ош облустук мамлекеттик архиви (ООМА), ф. 1, оп. 1, сб. 192, бб. 309-312.

23 КР БМ КСДА, ф.10, оп. 1, д. 201, л. 32.

24 Асанбаев У. *Советы Киргизии в борьбе за строительство социализма (1929-1932 гг.)*. – Фрунзе, «Кыргызстан», 1968. С. 59.

25 Жусуп Абдрахманов. *1916. Күндөлүктөр. Сталинге каттар*. – Бишкек, «Улуу тоолор», 2016, 196-б.

ВКП (б) Кыргыз обкому бардык ишти жеке өз колуна алат. 1931-жылы 11-июлда Кыргыз обкомунун секретариаты башында обкомдун катчысы Баялы Исакеев турган курамы жети адамды түзгөн республикалык комиссияны түзөт. Комиссия жер-жерлердеги өкүлчүлүктөр түзгөн материалдарды карап чыгып, республикадан сыртка жер которууга жатуучу бай-манап, кулак чарбаларынын тизмесин бекиткен. Алардын саны 700 болгон.²⁶ 1931-ж. 25-июлунда аталган комиссия республика боюнча айдала турган кулак, бай-манаптарды кармоону ошол жылдын 10-августунан баштоо тууралуу чечим чыгарган.²⁷

Мунун натыйжасы элдин Кеңеш бийлигине болгон ишенимин кетирип, массалык Кытайга качуу, анти советтик куралдуу топтор, кыймылдардын пайда болушу менен шартталды. Мындай болоорун алдын-ала туюп, эскертип келген Жусуп Абдрахмановдун пикири менен эч ким эсептешкен эмес. Тескерисинче, баары куру бекер кагаз жүзүндө иштөөнүн акыры 1931-жылдагы басмачылык деп айтылып келген антисоветтик кыймылдарын жандануусуна алып келген. Абалдын туруксуздугунан Кеңеш бийлигине каршы кыймылдар пайда болоорун ал 23-декабрь 1930-жылдагы жазган өз күндөлүгүндө көрөгөчтөй алдын-ала жазган экен. *«Бул күндөрдүн баары чымырканган жумуш менен өттү. Адамдар жок. Мекемелер куру бекер иштеп жатышат. Жазгы айдоочулукка, курулуш, мал даярдоо, совхоздук курулушка даярдык – мунун баары кандайдыр курулай, жетишиээрлик ойлонулбай жүргүзүлүп жатат. Баары жасалып, бирок кагазда жасалгандай. Колхоздордо бай-кулактык кысым көрсөтүү. Пахта жана эгин жыйноо абдан начар абалда. Кысымды күчөтүштү. Пахта жана эгинди алдык, бирок ошол эле учурда келечектеги басмачылардын аскерин даярдап жаткан жокпузбу? Абдан ыктымал. Шахрайга бул тууралуу айттым. Ойду-тоону айтат. Мейли. Жазында сүйлөшөбүз».*²⁸

Акыры дал Жусуп Абдрахманов айткандай болду. Жаз алды менен элдин Кытайга качуусу күчөп, Кеңешке каршы куралдуу басмачылык деп аталган жараян менен аталган топтор пайда болду. Эми бул иштерди алдын алуу түйшүгү Өкмөт башчысынын мойнуна жүктөлдү.

2. Кулакка тартуу саясатынын кесепетинен элдин Кытайга көчүүсүн жана Кеңеш бийлигине каршы басмачылык кыймылдын алдын алуу аракети

1920-30-жылдардагы туташ жамаатташтырууда «таптык жиктелүү» саясатынан улам, бай-манап элементи катары жарандык укукка, адам атына шек келтирип, аларды шайлоо укугунан ажыратып, аргасыз журт которууга дуушарланткан большевиктик массалык террорго дыйкандар каршы чыгуулар, көтөрүлүштөр менен жооп кайтарышкан. Натыйжада совет бийлигинин дыйкандарга карата жүргүзгөн катаал саясатынан улам аргасыздан бай-манаптар жана орто чарбалуу дыйкандар 1930-жылы массалык түрдө Синьцзянга журт которо башташкан. Өзгөчө жашыруун архивдик маалыматтардан 1930-жылы Чүй районунда Кытайга качуунун себебин изилдөөгө алган атайын партиялык-өкмөттүк комиссиянын жыйынтыгында: «Бай-манаптардын Кытайга журт которушу совет бийлигине көрсөткөн карама-каршылыгынын бир формасы болуп эсептелет» – деп баа берилген.²⁹

26 Д. Джунушалиев. *Время созидания и трагедий (20-30-е годы XX в.)*. – Бишкек, «Илим», 2003. С. 159.

27 Ошондо эле, л. 81-82.

28 Жусуп Абдрахманов. *1916. Күндөлүктөр. Сталинге каттар*. – Бишкек, «Улуу тоолор», 2016, 204-б.

29 КР БМ КСДАсы. Ф.10. Оп.1. Д. 268. 151-б.

Чындыгында эле, 1920-30-жылдарда тездетилген коллективдештирүү жана отурукташтыруу боюнча көрүлгөн чукул чаралар, тап күрөшүнүн жасалма түрдө курчутулушу, кулакка тартуу саясаты калк арасында Кытайга көчүп кетүү же өз ыктыярлары менен Кеңеш бийлигине каршы басмачы топторуна кошулуу сыяктуу нааразычылык кыймылдарды жарата баштаган. Мунун жыйынтыгы күч органдарынын кийлигишүүсү менен өлкөдөгү коллективдештирүүгө каршы кыймылдар массалык журт которуулар менен коштолгон.

Жусуп Абдрахманов 1931-жылдын башында ага Каракол районунан бир дыйкан жана Ысык-Көл райондук аткаруу комитетинин төрагасы жаз айында кыргыздардын Кытайга массалык түрдө көчө тургандыгы тууралуу кабарлагандыгын эскертет.³⁰ Ж. Абдрахманов ошол кездеги Кыргыз обкомунун биринчи катчысы А. О. Шахрайга тез билдирген. Ал бул маселеге оптимисттик көз карашта болгондугун күндөлүгүндө белгилеп, Совет бийлигинин тушунда кыргыздардын Кытайга качышын элестетүү кыйын экендигин, бирок мүмкүндүгүн көрсөтүп, мындай маселенин жаралышы дан эгиндерин даярдоонун өтө катаал жүргүзүлгөндүгү менен байланыштырат.

Бул окуяны Абдрахманов 1931-жылы 12-февралда жазган өз күндөлүгүндө төмөндөгүдөй баяндайт: *«Бүгүн өзүмдүн жумуштарымды бүтүрдүм. КырБАКтын уюштуруу сессиясы болуп өттү. Бардык төрөлөр, анын ичинде мен дагы өз ордубузда калдык. Буга кубанарымды дагы билбеймин. Оюм жаздагы кыйынчылыктарга айланчыктайт. Дыйкандардын басымдуу бөлүгү уруктук үрөнсүз калышты, көптөрү акыркы саан уйларынан айрылышты, кээ бирлери пахта ордуна жууркандарынын жүнүн беришти. Жаздын келиши менен кыргыздар Кытайга каччудай болуп турат (Кыргызстандан 40 чарба качып кетти). Кырсык, бирок кыргыздардын качуусунда эмес, а жумуш боюнча кесиптештеримди качуу мүмкүндүгүнө ынанта албаганымда жана анын алдын алуу чараларын кабыл алдыра албай турганымда».*³¹

Жусуп Абдрахманов кооптонгон эмиграциялык аракеттер Кыргызстандын бардык аймактарында, өзгөчө чек ара райондорунда көп катталган. Байлар менен жакын туугандык байланышы бар орто кедей жана кедей жарандар да алардын үгүтөөсү менен Кытайга көчүп кеткен. Буга бир мисал Ат-Башы районунан 200 адам Кытайга кире качып кутулушкан жана алар 40 адамдан турган басмачылык кыймылды уюштурушкан.³² 1931-жылдын 13-июлунда Нарын жана Ат-Башы районундагы көтөрүлүш жана эмиграциялык абал Кырбкомдун бюросунда талкууланган. Анда: *«Бай-манаптарга карата жүргүзүлгөн репрессиялар, партиялык советтик кооперативдик уюмдардагы «антисоветтик элементтердин» таасирлери айрыкча «Черик» уруусунун Ат-Башы районундагы элдик нааразылыктарын жаратып жаткандыгы жана бул аймакта бай-манаптардын таасирин азайтуу үчүн райком партиянын жетекчилери түшүндүрүү иштерин жүргүзүү керек»*- деген токтом кабыл алынган.³³

Акчубак же Черик көтөрүлүшүнө катышкандар Кытайдын Синьцзян аймагына эки багыт менен качкандыгы белгилүү. Биринчи багыт: Бешкелтебек аркылуу Абдылдабек, Кулчун, Казыбектер журт которушат. Бул багыт менен качышкан топ зыянга учурабай үч күндө Кызыл-Суу кыргыз автономиялык областынын Тоюн аймагына өтүп кетишет. Ал эми, экинчи багыт

30 Алтымышова З. Ж. Абдрахмановдун 1920-30-жж. социалисттик кайра курууларга көз карашы. // Кыргызстан тарыхынын маселелери. – 2013. №1-2. 39-б.

31 Жусуп Абдрахманов. 1916. Күндөлүктөр. Сталинге каттар. – Бишкек, «Улуу тоолор», 2016, 237-б.

32 Пылев А. И. Басмачество в Средней Азии: этнополитический срез (взгляд из XXI века). – Москва, 2006. С. 206.

33 КР БМ КСДАсы. Ф. 10. Оп. 1. Д. 315. 24-б.

боюнча: Арпа жайлоосу аркылуу качкандардын артынан советтик аскерлер кубалап олтуруп, ок жаадырып, бейкүнөө адамдар набыт болгон.³⁴

Көпчүлүк мезгилдерде чек арадан өтүп качып кеткендер туугандарын, досторун жана тааныштарын үгүттөп чакырышкан. Ошондой эле айрым Партиянын жана комсомолдун мүчөлөрү тааныштарын качууга гана жардам бербестен, өзүлөрү кошулуп Кытайга көчкөндүгү тууралуу дагы маалыматтар кездешет.

БКП(б)нын Орто Азия боюнча бюросунун катчысы И. Зеленскийдин Москвага жазган катына караганда (1930-ж. 5-апрель), аймакта 190 дыйкандардын массалык чыгууларына 74592 киши катышкан. Казакстанда 1929-1931-жж. 80 миң киши катышкан 400дөн ашык дыйкандардын, малчылардын көтөрүлүшү болгон.³⁵ Мына ушундай шартта, кооптуу кырдаалды сезген Өкмөт башчы Жусуп Абдрахманов Шахрайдын шайын оодарып, абалды алдын алуунун чараларын түшүндүрүп, элдик адаттарга таянуу менен түшүндүрүү иштеринин натыйжасында гана абалды кризиске жеткирбей көзөмөлдөп калганга жетишкен.

Эмиграциялык кыймылдар менен бирге, өзгөчө Кыргызстанын түштүгүндө басмачы топторунун аракеттери дагы күчөгөн. 1920-жылдын аягы, 1930-жылдардын башында да Кыргызстандын түштүгүндөгү жер-суу реформасы жана коллективдештирүү саясатынан улам басмачылык кыймыл жанданып, олуттуу саясий кырдаал түзүлгөн. Ж. Абдрахманов Совет бийлигинин катаал чаралары басмачы кыймылын күчөтөрүн туйган.

1931-жылы Сузак кыштагында Ж. Абдрахмановго ыктыярдуу отряддын жетекчиси калк басмачыларды жашырып анын отрядына жардам бербей тургандыгы тууралуу арызданган. Чындыгында эле басмачылар элдин колдоосуна ээ болууга жетишишкен. Муну Сузак кыштагына барып, өз көзү менен көрүп ишенгенин күндөлүктөрүнө жазган. 25-апрель 1931-жылы жазган күндөлүгүндө төмөндөгүдөй баяндайт:

«Сузак кыштагы. Бул жакка кечээ 12 адамдан турган отряд менен келдим. Бул 4 украиналык менен 8 кыргыздан турган ыктыярдуу отряд. Чыгууга туура келди, бирок Жалал-Абаддагы ГПУнун уполдомочуну отрядсыз чыгууга кескин каршы чыгып, акыркы сөзү бул болду: «Мен сиз үчүн атылгым келбейт». Менин келээриме 40 минут калганда Климовдун отряды Сузактын сыртына чыгыптыр, ал жерде дыйкандардын билдирүүсү боюнча басмачылар бар экен деп айтышты. 20 минут өтпөй, бир дыйкан келип, Климовдун отряды ал жерде басмачылар менен кезигиптир деди. 10 мүнөттөн кийин Климовдун өзү келип, 4 басмачы менен 1 жылкы өлтүрүлгөнүн маалымдады.

Ал жергиликтүү эл анын отрядына жардам бербестен, басмачыларды жашырып жатканын айтты. Ооба, бул жаман белги. Саат 9да колхоз башкармалыктарынын, өндүрүштүк шериктештиктеринин слетун жана Сузак айыл активинин себүү боюнча жыйынын өткөрдүм. Кызыктуусу, чыгып сүйлөгөндөрдүн бири дагы басмачылар менен күрөшүү темасын козгободу. А бирок, Сузактан 6 адам, анын ичинде 1 колхозчу басмачыларга кошулуп кеткен. Бул коркуубу же билип туруп унчукпообу, түшүнүш кыйын.»³⁶

34 Абдырахманов Т. А., Абдалиева Г. *Эркиндик, Теңдик, эгемендүүлүк күрөштөрү жана «Үркүндөр»*. – Бишкек, «Макспринт», 2016. 260-б.

35 Омарбеков Т. *1929-1931-жылдардагы халык котерилистери*. Алматы, «Арыс», 2018, 14-б.

36 Жусуп Абдрахманов. *1916. Күндөлүктөр. Сталинге каттар*. – Бишкек, «Улуу тоолор», 2016, 254-б.

Мына ушундай күндөлүктөрүндө баяндагандай, 1931-жылы жазында Орто Азиянын башка аймактарындай эле Кыргызстанда басмачылык кыймылы жанданган. Буларды архивдик маалыматтардан алынган тарыхтан дайын болгондой басмачы деп айтпастан, Кеңеш бийлигинин туура эмес саясатынан улам, коллективдештирүүдөгү одоно ката дыйкандарды кысып эзүүдөн жаралган Кеңеш бийлигине каршы кыймыл деп айтканыбыз туура болоор.

Мындай Кеңеш бийлигине нааразылыктар Баткен, Лейлек жана Алай райондорунда күч алган. Мамлекеттик саясий башкармалыктын Москвага берген кабарында Орто Азия дыйкандардын кыймылы күч алган райондордун биринчи катарына бекеринен коюлган эмес.³⁷ Кызыл Армиянын тандалган бөлүктөрү П. Дыбенконун жетекчилиги астында басмачылардын анчалык чоң эмес кошуундарын талкалоого өткөн. Бул Кызыл Армиянын өз эли менен согушуусунун бир түрү эле. Бирок лидерлеринен ажыраган, репрессияга туш болгон малчылар, дыйкандар Кеңеш бийлигин кулатууга алсыз болгон. Аларды жетектей турган саясий күч да жок эле.

1930-жылдын башына карай Ош округунун Кызыл-Кыя жана Кызыл-Жар райондорундагы Кеңештерге нааразы куралдуу кыймылдарына катуу сокку урулган, бирок Өзгөн жана Алай-Гүлчө райондорунда Жаныбек казынын тобу өз активдүүлүгүн уланта берген. Өз кезинде Ж. Абдрахманов 1931-жылы Жаныбек казынын кичи мекени Өзгөндүн «басмачылык кыймылынын өзөгү жана ошол мезгилдеги басмачылыктын башкы каармандарынын мекени, ошондой эле жаңы басмачылыктын таянычы болушу мүмкүндүгүн» күндөлүгүндө баса белгилейт.³⁸ Андыктан мындай нааразычылык кыймылдарынын кулач жайышын алдын алуу үчүн куралдуу күчтөр көп чыккан райондорго көп көңүл бурушу зарыл экендигин, көчмөн жана жарым көчмөн райондорду чарбалык жана маданий жактан тейлөө көйгөйүн жер-жерлерде чечүү жана кадрлар менен бекемдөө керектигин тез арада ишке ашырууну алдыдагы милдет катары коет.

Булардын бардыгын аткаруу үчүн жылуу кабинетинде отуруп албай, күндөлүгүндө жазгандар боюнча маалымдасак, 1931-жылы 18-апрелден 4-майга чейин түштүктө эгип-себүү иштеринин жүрүшү жана нааразычылык кыймылдары күчөгөн айылдарды кыдырып элдин жашоо-турмушунан кеңири кабар алат. Ошко почта учагы менен учуп барып, Кашкар-Кыштак, Кургатин, Отуз-Адыр, Савай, Араван-Буура, Сузак, Өзгөн, Базар-Коргон, Жалал-Абад, Алай, Гүлчө аймактарын жөө-жалаңдап кыдырып жарым айлап Кеңеш бийлигине каршы чыккандарга жана ачарчылыкка (күзгү түшүм үчүн жер айдоо иштеринин жүрүшүн көзөмөлдөп – ж. б.) каршы түшүндүрүү иштерди жүргүзүп, алдын-ала иштерин уюштурган. Кызыл аскерлер басмачы катары өлтүргөн адамдар кадимки Кеңеш бийлигинин туура эмес ишине нааразы болуп каршы чыккан эл массасы экенине өкүнгөн. Алар менен эч кимдин иши болбогонуна кейиген. Ж. Абдрахмановдун бул күндөлүгүндөгү жазылгандар анын эл мүдөөсүн жакшы түшүнгөн, элдин жашоо-шартын жакындан таанып билген, карапайым адамдар менен көп маектешкен, зарыл учурда жөнөкөй кишинин кейпин кийип, эл аралаган адам экенинен кабар берет. Ошондой эл кезген адамдын кейпин кийген күндөрдүн биринде, чайханада отуруп «Кеңеш» бийлиги кандай деп сураса, «жаман», «жаман» деп кыйкырган элдердин үрөйү учкан үнүн угат. Элдин бийликке болгон ишеничсиздигинен улам, чет элдик диверсиялык топторду пайдалануу менен Советтер Союзуна, анын ичинде жаңыдан эле автономиялуу укуктагы

37 *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)*: в 5 т. Т. 4. Алматы, 2009. С. 494.

38 Алтымышова З. Ж. Абдрахмановдун 1920-30-жж. социалисттик кайра курууларга көз карашы. // Кыргызстан тарыхынын маселелери. – 2013. №1-2. 42-б.

мамлекетке жеткен кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнө коркунуч туудураарын билип, кыргыз кызыл армиясын жандандырып күчтөөнү колуна алган.

3. 1932-жылдагы улуу жуттан элин сакташы жана келгин казактарга боордоштук камкордугу

Жусуп Абдрахмановдун эң чоң көрөгөчтүгү, кеменгерлиги, калкына кам көргөн чыныгы улуттук лидерлиги, кыргыздарды Украина, Казакстандагыдай ачарчылыкка кабылтып бөлөк жерге тентитип үрктүрбөй, элин кыргыздан сактап калгандыгында. Казакстандагы 1932-жылдагы ачарчылык тууралуу архивдеринен, китепканаларынан, казак илимпоздорунун илимий монография, эмгектеринен көп окуп тааныштым. Бул мезгилдердеги кайсыл гана материалдар менен таанышпайын, апаат күндүн кайгысын терең эскерүү менен, Голощекинге наалаттарын айтып, миллиондогон казактардын ачкадан кырылууга алып келгендигин белгилешет. Илимпоздор монографияларында 1916-жылдагы үркүндөн кийинки экинчи үркүн болгондугун белгилешет. Анткени ачкадан тукулжураган эл эч нерсеге карабай жан сактоо үчүн жакынкы жана алыскы чет өлкөлөргө үрккөн, же качып барып баш калкалашкан.

Ал эми Кыргызстанда абал башкача болгон. Жусуп Абдрахмановдун келечекти көрө билген, кырдаалды алдын-ала болжоп талдай билген, абийри таза жетекчилик сапаты Өкмөттү жетектеген бийик кызматынан да жогору туруп элин экинчи үркүндөн, башкача айтканда ачарчылыктан сактады. Бул эрдиги үчүн азыркы эгемен мамлекетте бардар кой үстүндө жумуртка уялаган заманда жашап жаткан кыргыз эли улуу инсанга алтындан айкел тургузсак да аздык кылаарын ошол замандагы жүрөк үшүн алган саргарган архивдик материалдар менен көз майыбызды коротуп иштеген илимпоздор жакшы билебиз. Ошуп-кыйышкан, арып-ачкан мезгилибизден сабак алып, андай кыйын күндө эл тагдырына эгедер болуп, журт башында көрөгөчтүк менен башкарган Жусуп Абдрахмановдой элдик элитанын жетекчилик сапаттарынан таалим алып, келечекке кадам коюуу үчүн ушул эмгекти жазып олтурабыз.

Жусуп Абдрахманов уулдары менен. КР КФФД.

Ошол ХХ кылымдын 30-жылдарындагы Кыргызстандагы коомдук-саясий абал кандай эле? Ал убакта Москва Орто Азияга, анын ичинде Кыргызстанга чийки зат берүүчү колониалдык аймак сыяктуу мамиле жасагандыгы белгилүү. Борборду жашоо-турмушу анча оңоло элек элдин абалы кызыктырган эмес, кыргыздардын дан-эгиндери, пахтасы, көмүрү, жогорку сапаттагы эт азыктары кызыктырып, өндүрүү мүмкүнчүлүктөрү менен эсептешпестен, олчойгон план-тапшырмаларды берип, аларды кыйшаюусуз аткарылышын талап кылышкан. Буларга берилген план-тапшырма да өзгөрүп турган. Мисалы пахтанын планы беш жолу өзгөрүлүп, улам жогорулатылган тапшырмаларды берип, элдин жонунан кайыш тилип турган мезгилде пландын аткарылбас ачуу чындыгын жалгыз гана Жусуп айтып чыкканын күндөлүктөрүнөн баамдасак болот. «Биздин жетекчилер кайсы жери менен ойлонушаарын билбейм, – деп жазат ал өз күндөлүгүндө 1930-жылдын 26-декабрында, – бирок алардын көрсөтмөлөрүн кыраакы деп айта албаймын. Бул көрсөтмөлөргө карачу болсок, биз ушул жылы гана жашачудай болуп турабыз. Короолорду тинтүү, талааларда калган пахталарды ээсиз деп табуу, колхоздорду жазалоо ж. б. – булардын бардыгы биздин дыйканчылыкка болгон таасирибизди бекемдей албай турган нерселер. Социализм жана дыйкандарды тинтүү. Бул кандайча айкалышат?»³⁹

Борбор кандай кылсаңар дагы планды аткаргыла деген мурдагы көрсөтмөлөрүнөн тайган эмес. Орто Азия бюросунун чечимин аткаруу үчүн Өкмөт башчысы Жусуп Абдрахманов башка иштерин таштап, өкмөттүн бүт курамын алып, Ош округуна келген. Ал өз көзү менен кыш айларындагы пахта жыйноо кыйынчылыктарын көрөт. Талаада пахта калбай калганына өзү күбөө болот. Пахта планын ашыгы менен аткарган чарбаларды кыйноого салып, ар бир түтүндү тинтип, жууркан-төшөгүн буздуруп, пахта планын аткартып жаткан жергиликтүү бийликтин өкүлдөрүнө элдин кыжырдануусу менен нааразычылыгын чайханалардагы калктын оозунан угат.

Ошол Базар-Коргон районунда «пахта алуу» маселеси менен өткөрүлүп жаткан жыйында Орто Азия бюросунун башчысы Зеленский менен жолугушат. Жыйында элдин оор абалы, пахта планын толтуруу дегеле мүмкүн эместигин бардыгы билип турушса да, эч кимиси унчукпайт. Жалгыз гана Жусуп Абдрахманов чындыкты чыркырап элдин таламын талашаканын күндөлүктөрүнөн билсек болот. Акыры Жусуптун ишти аягына чыгарган көк беттиги, айтканынан кайтпаган көк жалдыгы жеңип, 1931-жылы январда БКП (б) БКнын Орто Азия бюросу кедей-орто дыйкан чарбасын тинтүүгө тыюу салган чечим кабыл алган. Бирок, аталган чечим кагаз жүзүндө гана калып, Борбордон Бауман менен Кахианинин жазма түрүндөгү, ал эми Зеленскийдин оозеки буйруктары, көрсөтмөлөрү байма-бай келип, аларды аткарууга туура келген.

Мындай башкаруу Жусуп Абдрахмановдун ою боюнча кагаз жүзүндөгү чечим менен өздөрүндөгү жоопкерчиликти алып салып, оозеки буйрук, көрсөтмөлөр менен чоң милдеттерди райондорго жүктөө болгон. Амалдуу башкарууну ойлоп тапкандарга аргасыз ой жүгүртөт: «Жетектөөнүн жакшы формасы эчтеке дей албайсың. Беш жылдыктын үчүнчү жылы партиялык кадрлардын бир далай бөлүгүн кыйратуунун жылы болбос бекен? Биз кайда баратабыз?»⁴⁰

1932-жылы объективдүү жана субъективдүү факторлорго байланыштуу дан тапшыруу планын Кыргызстан аткара албай калган. Анын негизги себептери: жогортон түшүрүлгөн план

39 *Отуз жетинчи жыл Кыргызстанда.* – Бишкек, «Кыргызстан», 1991, 33-б.

40 Жусуп Абдрахманов. *1916. Күндөлүктөр. Сталинге каттар.* – Бишкек, «Улуу тоолор», 2016, 243-б.

Кыргызстандын мүмкүнчүлүгүн эске албаган, башкача айтканда реалдуу план болгон эмес. Андан калса, Кыргыз АССРинде мурдагы жылдарда дан тапшыруу планын толук аткарып, мамлекеттин резервинде эч кандай дан запасы калган эмес. Андыктан 1932-жылы дан тапшыруу планын аткаруу үчүн жер-жерлерде өтө катуу, атыгүл жапайы чаралар көрүлгөн. Мисалга алсак, Таласта дан тапшыруу планын аткарбаган дыйкандарды аял эркегине карабай, дырдай жылаңач чечиндирип алышып, айылды кыдыртышкан. Нарында болсо, планды аткарбагандардын колдорун аркан менен бурашып, орто кылымдагы ыкма менен кыйнашкан.⁴¹

1932-жылдын 17-июлунда Кыробкомдун бюросунун «Өз алдынча дан даярдоону уюштуруу» жөнүндө токтому чыгып, анда башкаруучу органдардын көрсөтмөлөрүнө ылайык, өндүрүштүк ишканаларга азык-түлүк ресурстарын ЗРК ишканаларынын линиясы боюнча даярдоого уруксат берилет. Кийинчерээк бул токтом дагы жокко чыгарылат.

Кыргызстан өтө кургакчыл болгон 1932-жылы дан даярдоонун баштапкы планын дагы аткара алган эмес. 140200 тонна дан даярдоонун жылдык планы Кыргызстан үчүн көтөрө алгыс жүк болгон. Бул тууралуу республиканын келээрки, 1933-жылга карата дан даярдоо планы адегенде Сталиндин телеграммасы, андан кийин – Ортоазбюро ВКП (б) БКнын чечими менен азайтуу жагына өзгөрүлүп 106970 тоннаны түзгөн.

Пландын аткарылбай калышынын башкы себептеринин бири – ачарчылыктан улам кыргыздарга баш калкалап ошол жылы, Кыргызстанга күтүүсүздөн Казакстандан жана Сибирден ачка калган 130 миң адам ооп келген.⁴² Аларды сактап калуу үчүн Кыргыз өкмөтү болгон күчүн жумшаган. Алар үчүн азык-түлүктөр бөлүнгөн. Бул да мамлекетке дан тапшыруу ишине терс таасирин тийгизген. Ага карабастан башынан меймандос, бечарага бел, карыпка караан болгон кыргыз эли баш калкалап келишкен ач-жылаңач казактарга колдон келген боордоштук жардамдарын берди.

Борбордун тескөө саясатын кыңк этпей аткарган Казакстан ВКП (б) крайкомунун биринчи секретары Филипп Голощекин республикада жыйналган эгиндин баарын Москванын көрсөтмөсү менен сыртка чыгарып жиберип, нан тартыштыгынан улам Казакстанда ачарчылык каптап эли кырыла баштаган. Ачарчылыктан канча адам өлгөндүгү тактала элек. Америкалык белгилүү адис Марта Олкотт «Социалдык өткөндүн жалганы: Орто Азиянын казактары» деген китебинде ачкачылыкта 2 миллиондон ашуун казактар өлгөнүн жазат.⁴³ Казак окумуштуусу, демограф Макаш Татимов 1930-жылдын башында жалпы казактардын саны 4 миллион 120 миң болгонун, ачкачылыктан элдин 2 миллионго жакыны же жалпы казактардын 49% каза болгонун эсептеген.⁴⁴ Казак элинин дагы бир белгилүү окумуштуусу, тарых илимдеринин доктору, профессор, Казакстан тарыхчылар ассоциациясынын президенти Мамбет Койгелдиев казак эли катаал сыноодон өтүп, ачарчылыктан 2 млн. 200 миң адамдан айрылып жалпы калктын 49%ын түзгөнүн айтып, өкүнүчтүүсү азыркыга чейин алардын так санын тактай албай келебиз деп белгилейт.⁴⁵

41 Джунушалиев Дж. *Время созидания и трагедий. 20-30 годы XX в.* – Бишкек, «Илим», 2003. С. 164.

42 Абдрахманов Юсуп. *Избранные труды* / Сост. Дж. Джунушалиев и др. НАН КР, Инс-т истории, фонд «Иссык-Куль». – Бишкек, «Илим», 2001. С. 44.

43 Молдокасымов К. *Улут лидери Жусуп.* – Бишкек, «Турар», 2001, 55-б.

44 Татимов М. Б. *Социальная обусловленность демографических процессов.* – Алма-Ата. 1989. С.122-124.

45 Койгелдиев М. К. Юсуп Абдрахманов и некоторые особенности мировоззрения политических элит народов центральноазиатского региона. // Т. Чоротегиндин 60-жылдыгына карата «Кыргыз таануу маселелери: Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин», Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. Бишкек, 2019, 249-б.

Казакстандагы мына ушул 1932-1933-жылдагы ачарчылык алаамат мезгилинде бир миллиондон ашуун адам жуттун айынан жан сактоо үчүн туулган жеринен коңшу аймактарга Сибирге жана Өзбекстан, Түркмөнстан, Тажикстанга эң көбү боор жана тууган тартып Кыргызстанга баш калкалап жан сактоого аргасыз болушкан. Бул ачарчылыктан журт которгон казактардын кийин 414 миң адамы кайра кайтса, 616 миң адам өз мекендерине кайткан эмес.⁴⁶ Ачарчылыктан айласыз журтун которгон качкын казактар коңшу өлкөлөрдөн сырткары чет мамлекеттер Кытай, Монголия, Иран, Турцияга чейин жеткен.

Качкын казактардын Кыргызстандын аймагына боор тартып көп келгендигин биринчиден 1926-жыл менен 1939-жылдагы эл каттоосу аркылуу казак калкынын Кыргызстандын аймагындагы өсүүсү менен байкаса, экинчиден РСФСР Эл Комиссарлар Кеңешинин төрагасынын орун басары Турар Рыскуловдун Сталин, Каганович, Молотовго жөнөткөн жашыруун докладдык катынан да ачык билсек болот.

1933-жылы 9-мартта РСФСР Эл Комиссарлар Кеңешинин төрагасынын орун басары Турар Рыскулов Сталиндин өзүнө, көчүрмөсүн Каганович менен Молотовго багыштаган Казакстандан казактардын көчүүсү тууралуу жашыруун докладдык катын жөнөтөт. Арадан 16 күн өткөндөн кийин бул жашыруун докладдык каттын дагы бир көчүрмөсүн ВКП(б) Кыргыз обкомунун биринчи катчысы Шахрайга жана Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Кеңешинин төрагасы Ж. Абдрахмановго жолдойт.

Ал докладдык катта акыркы алынган маалыматтар боюнча качкан казактардын жайгашкан жери Казакстанга коңшу аймактар Орто Волга боюнда – 40 миң адам, **Кыргызстанда – 100 миң адам**, Батыш Сибирде – 50 миң адам, Каракалпакстанда – 20 миң адам, Орто Азияда – 30 миң адам, ошондой эле Калмыкия, Тажикстанда жана Кытайга чейин качып жайгашкандыгын маалымдайт.

Ал эми 1926-жылдагы эл каттоо менен 1939-жылдагы эл каттоону салыштырсак, ачарчылыктан өз мекенинен качкан казактардын эсебинен казак улутунун саны РСФСРдин аймагында – 2,3 эсе, Өзбекстанда 1,7 эсе, Түркмөнстанда – 6 эсе, Тажикстанда – 7 эсе, **Кыргызстанда – 10 эсе өскөн.**

1933-жылдын башында ВКП (б) Кыргыз обкомуна ВКП(б) БКнын Орто Азия боюнча өкүлү Д. И. Манжара төмөндөгүдөй билдирүү жөнөткөн. Анда, «1932-жылы Кыргыз АССРинин аймагына Казак АССРинен көп сандаган казак келгиндери кирген. Жетишээрлик толук эмес маалыматтар боюнча келгиндердин саны 25-30 миң чарбаны түзөт» – деп билдирген. Ал эми Жусуп Абдрахманов «Фрунзе шаарынын жанында ачарчылыктан жана жакырчылыктан качып келген казактардын боз үйлөрүнөн турган экинчи шаар өсүп чыкты. Филиппин (Голощекин) ишинин жыйынтыгы ушуга алып келди» -деп жазат өз күндөлүгүндө. Бул оор учур тууралуу белгилүү социолог, профессор Кусейин Исаев: «Отузунчу жылдардын башында Пишпектин күн чыгыш жагындагы Төкөлдөш суусунун ар-жак, бер жагы жалаң ачкачылыктан өлгөн казактардын сөөгүнө толуп кеткенин акын, улуу инсан Кубанычбек Маликовдун аңгемелеринен бир канча жолу уккан элем» – дейт.⁴⁷

46 *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)*: в 5 т. Т. 4. Алматы, 2009.

47 Молдокасымов К. *Улут лидери Жусуп*. – Бишкек, «Турар», 2011, 55-6.

Жусуп Абдрахмановдун үй-бүлөөсү. Оренбург шаары. 1936-ж. Рух кенчи гезити.

Ошондой эле ачарчылыктагы мындай тагдырга Казакстандын азыркы президенти Касым-Жомарт Токаевдин атасы Кемел Токаевдин үй-бүлөсү дагы тушуккан.⁴⁸ Ачарчылыктын айынан үй-бүлөсү менен Фрунзе шаарына жакын жерге көчүп келишип, бул жерден Кемел Токаев ата-энеси жана карындашынан айрылып, агасы экөө Фрунзе шаарынын базарларын аралап жүргөн мезгилде милиция кызматкерлери тарабынан балдар үйүнө кабыл алынып, кийин Шымкенттеги мектеп-интернатка которулган. Улуу Ата Мекендик согуш башталган мезгилде тагдыр аны экинчи жолу Кыргызстанга алып келип, Фрунзе шаарындагы пехоталык окуу жайдан окуп, 1942-жылы Сталинград салгылашуусуна жөнөгөн. Казакстан Республикасынын президенти Касым-Жомарт Токаев «Слово об отце» китебинде ачарчылык мезгилинде атасы Кемел Токаевдин үй-бүлөсүнүн Фрунзеге келгенин баяндайт.

Ошол мезгилдеги кыргыз бийлиги ачарчылыктын айынан боор тартып баш калкалап келген казактарды кандай кабыл алган жана бир туугандык жардамдарын бергендиги тууралуу архивдик маалыматтарга кайрылсак, 1932-жылдын 31-декабрында ВКП(б) Кыргыз обкомунун бюросунда республиканын аймагындагы казак качкындарынын абалы тууралуу маселе каралып, анда ВКП(б) БКнын Орто Азия бюросуна казак качкындарына жана кароосуз калган жетим балдарга жардам ирээтинде дан азыктарын бөлүп берүү тууралуу чечим кабыл алышкан.

ВКП (б) Кыргыз обкому менен Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Кеңеши казак качкындарынын оор абалын жеңилдетүү үчүн тез арада бардык мүмкүнчүлүктөрүн колдонушкан. Республикалык бюджеттен 150 миң рубль бөлүнгөн. 1500 бала балдар үйлөрүнө жайгаштырылган жана атайын кабыл алуу пункттары уюштурулган. Качкындарды колхозго, курулуш иштерине жана ишканаларга тартуу чаралары көрүлгөн.

48 Токаев Касым-Жомарт. *Слово об отце. Аке туралы ой-толгоо.* – Алматы, «Жибек жолу», 2018, 145-147-б.

Ошондой эле Москвага иш сапары менен бара жаткан Жайнак Саадаевге БКП(б) БКга Кыргыз АССРинин аймагындагы казак келгиндеринин абалы, алардын жугуштуу оорулардын айынан өлүмгө көп кириптер болуп жаткандыгы тууралуу маалымат берүүсүн Жусуп Абдрахманов тапшырган.⁴⁹ Мындан сырткары Казкрайкомуна Кыргыз АССРинин аймагындагы казак качкындарына жана жетим балдарга практикалык жардамдарды берүү үчүн өз өкүлдөрүн жөнөтүүнү суранышкан. Бул кайрылуу суранычтын натыйжасында Казак АССРинин жөнөтүлгөн өкүлдөр, өзгөчө Казкрайкому менен Казак АССР Эл Комиссарлар Кеңешинен келген Курмангалиев менен Избановдор 1933-жыл бою БКП(б) Кыргыз обкомунда өткөн бир нече жолку келгиндерди асыроонун көйгөйлөрүнө байланышкан иш-чараларга катышат.

Бирок, ачарчылык чоң массада жүргөндүктөн Казакстандан келген өкүлдөрдүн практикалык жардамдары ишти жөндөөгө алсыз болгон. Натыйжасыз аракеттерден улам кээ бир маселелер убагында чечилбей, келгин казактардын абалы оор бойдон кала берген. Казак АССРинин Өкмөтүнүн комиссиясы менен бирдикте, качкындарды Казакстанга кайтаруу компаниясы жүргүзүлүп, аны ишке ашыруу үчүн Кыргыз АССРи тарабынан 5 миң пуд дан азыктары бөлүнгөн. Бирок, Казакстан тараптан кабыл алуу иш чарасына колдоо көрсөтүлбөгөндүктөн, бул жүргүзүлгөн компания ишке ашпай, натыйжада качкындар Кыргызстанга кайра кайтып келишкен.

Бул айткандарыбызды ырастаган аргументтүү фактылар, жогорудагы Турар Рыскуловдун журт атасы Сталинге жөнөткөн жашыруун докладдык катында да айтылат. Анда, «Кыргыз АССРинин башкаруу органдары билдиргендей, бир нече убакыт мурда Казак Өкмөтүнүн өкүлдөрүнүн макулдашуусу менен Ауле-Атага 500 бала жөнөтүлгөн, бирок алар кабыл алган эмес. Бир нече бала көз жумуп, калганы кайра Фрунзе шаарына келген» – деп жазылат.

Өз мекени кабыл албай койгон качкын казактарды кыргыз эли ара жолго таштаган жок. Мына ушундай жагдайлардан улам азык-түлүк менен өз элин камсыз кылып жана ага кошумча жүз миңдеген арып-тозгон, ачка казак качкындарды асыроодо 1932-жылдагы дан азыктарынын өндүрүүнүн планы аткарылбай калгандыктан Кыргыз АССРинин жетекчилигин каардуу жазалоолор күтүп турган. Анын ичинен Жусуп Абдрахмановду өзгөчө жаза боордош казак туугандардын башына кыйынчылык иш түшкөндөгү тагдырын ойлоп, аларды асырап, ачарчылык ажалынан аман алып калууга жасаган көсөмдүк иши да пландан башка элдин камын ойлобогон борбордогуларга жага бербей, анын кызматтан эрте куугунтукталышына себеп болгон.

Мына ушундай 100 миң ашуун келгин казактарды асырап, аларга көрүлгөн боордоштук мамилелерден, ошондой эле, кургакчылыктан улам 1933-жылдын 15-февралына карата колхоздордон 30%, жеке чарбалардан 74% гана дан тапшырылган. Бул БКП (б) БКнын 1933-жылдын 13-майдагы «Кыргызстандагы данды чачып жок кылуу жана уурдоо боюнча» деген токтомдун жаралышына жана бул маселенин 1933-жылдын июнундагы Кыргыз обкомунда талкууланышына, ошондой эле Кыргыз партуюмунун маселесинин РКП(б) БКда атайын каралышына себепкер болгон.

Анткени, мына ошондой элдин башына мүшкүл иш түшүп турган кыйын кезеңде Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Кеңешинин төрагасы Жусуп Абдрахманов планды аткаруу үчүн «Борборго»

⁴⁹ КР БМ КСДАсы. Ф. 10. Оп. 1, сб. 377, 184-б.

жагынып, элдин үйүндөгү акыркы буудайын тартып алууга барган эмес. Качкын казактардын абалын көрүп, өз элине казактардын кейпин кийгизгиси келбеген. Андан көрө ээлеген кызматынан алынышын туура көргөн. Бул анын эң жогорку атуулдук, адамдык сапаты эле.

Акыры дал ошондой болду. БКП(б) БКнын 9-май 1933-жылдагы чечими менен ВКП(б) Кыргыз обкомунун биринчи катчысы А. О. Шахрай менен Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Кеңешинин төрагасы Ж. Абдрахмановго, Кыргыз АССР Жабдуу Эл Комиссариатынын өкүлү Словацкийке катуу сөгүш берилип, БКП(б) Кыргыз обкомунун катчысы О. Алиев менен Ж. Саадаевге катуу сөгүш жарыялоо менен кызматтарынан алынат.⁵⁰

Көп узабай эле ошол жылдын сентябрь айында БКП(б) Кыргыз обкомунун катчысы А. О. Шахрай жана Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Кеңешинин төрагасы Ж. Абдрахмановдор дагы кызматынан алынат. Бул боюнча Жусуп Абдрахманов БКП(б) БКга берген түшүнүк катында төмөндөгүдөй жазган: «1932-жылдын башынан баштап Кыргызстанга казактардын массалык көчүп келүүлөрү күчөгөн. Алардын арасында ачкадан өлгөндөр башталган. Бул көптөгөн жетекчилерди түйшүккө салды. Анын ичинде мени да. Биз БКП(б) БКнын Орто Азия бюросунун дан азыктарын даярдоо боюнча планын аткарабыз деп ойлогонбуз. Казак көчкүндөрүнүн көп агылып келүүсүнө байланыштуу жетекчи кызматкерлер арасында пландын чыныгы аткарылышына күмөнсүнүү жаралган. Пландын аткарылышы кыйындаган мезгилдеги Шахрай жана Исакеев менен маектешкенде мен аларга: «Республиканы Казакстандагыдай абалга жеткиргенден көрө, план атпай калгандыгына байланыштуу мейли бизди кызматтан алсын» – деп айттым, экөө тең бул айткандарыма макул болушту».

Оренбург шаарында Жусуп Абдрахмановго мемориалдык тактача коюу салтанаты.
2018-ж. 29-май. Рух кенчи гезити.

50 Абдрахманов Ю. 1916. Дневники. Письма к Сталину. – Фрунзе, «Кыргызстан», 1991. С. 46.

Кошуна боордош казак элинин трагедиялуу абалы Кыргызстанга да толук келиши мүмкүн эле. Өкмөттү жетектеген Жусуп Абдрахмановдун жеке керт башына караганда элинин кызыкчылыгын, жыргал жашоосун ойлоп элин экинчи үркүндөн алып калган эмгеги жогору жактагыларга жаккан эмес. Анын аркасында партиядан чыгарылып, саясий куугунтуктоолор менен мекенинен сырт 1933-жылдын аягынан 1935-жылга чейин Орто Волга чөлкөмүнүн Самарага облусунун, кийин Оренбург обустук жерге жайгаштыруу бөлүмүнүн мал чарба башкармалыгынын башчысынын орун басары кызматтарын аркалайт.

Жыйынтыктап айтканда Жусуп Абдрахмановдун Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Кеңешинин төрагасы кызматында иштеп турган мезгилдеги орчундуу жана урунттуу окуялары жаны табылгалар менен жаңыча көз карашта берүүгө аракет кылдык. Анткени, алты жарым жыл Өкмөттү жетектеген эл уулунун эмгеги акыйкат калыс бааланбай, окумуштуулар, илим изилдөөчүлөр тарабынан кенен иликтенбей келгени турмуш чындыгы. Кеч болсо да кемчиликти моюнга алып, улуу инсандын эмгегин элге жеткирүүгө да далаалат кылдык.

Кыскатылган сөздөр

БКП(б)	Бүткүл союздук Коммунисттик партиясы (большевиктердин)
БМСБ	Бириккен мамлекеттик саясий башкармалык (орусчасы – объединенное государственное политическое управление – ОГПУ)
ББАК (ВЦИК)	Бүткүл союздук Борбордук Аткаруу комитети.
БАК (ЦИК)	Борбордук Аткаруу комитети
Кыргыз АССРи	Кыргыз Автономиялуу советтик социалисттик республикасы
КАО	Кыргыз автономиялуу областы
Кыробком	Кыргыз областтык комитети
РСФСР	Россия Советтик Федеративдик Социалисттик республикасы
СССР	Советтик Социалисттик Республикалар Союзу
СТП	Социал-Туран партиясы
Облревком	Областык революциялык комитет
Облатком	Областык Аткаруу комитети
ЭКК	Эл Комиссарлар Кеңеши

Колдонулган адабияттар

1. Абдрахманов Ю. *1916. Дневники. Письма к Сталину*. – Фрунзе, «Кыргызстан», 1991.
2. Абдрахманов Ю. *Избранные труды* / Сост. Дж. Джунушалиев и др. НАН КР, Инс-т истории, фонд «Иссык-Куль». – Бишкек, «Илим», 2001.
3. Абдырахманов Т. А., Абдалиева Г. *Эркиндик, Теңдик, эгемендүүлүк күрөштөрү жана «Үркүндөр»*. – Бишкек, «Макспринт», 2016.
4. Алтымышова З. Ж. Абдрахмановдун 1920-30-жж. социалисттик кайра курууларга көз карашы. // Кыргызстан тарыхынын маселелери. – 2013. № 1-2.
5. Асанбаев У. *Советы Киргизии в борьбе за строительство социализма (1929-1932 гг.)*. – Фрунзе, «Кыргызстан», 1968.
6. Джуманалиев А. *Политическая история Кыргызстана*. – Бишкек, ОсОО «Дэми», 2005.
7. Джунушалиев Д. *Время созидания и трагедий (20-30-е годы XX в.)*. – Бишкек, «Илим», 2003.
8. *Изменение социально-классовой структуры населения Киргизии в годы строительства и упрочения социализма (1917-1961 гг.)*, отв. редактор Ю. А. Поляков, – Фрунзе, «Кыргызстан», 1989.
9. *История Казакстана (с древнейших времен до наших дней)*: в 5 т. Т. 4. Алматы, 2009.
10. Койгелдиев М. К. Юсуп Абдрахманов и некоторые особенности мировоззрения политических элит народов центральноазиатского региона. // Т. Чоротегиндин 60-жылдыгына карата «Кыргыз таануу маселелери: Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин» эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. Бишкек, 2019.
11. Курманов З. К. *Политическая борьба в Кыргызстане 20-е годы*. – Бишкек, 1997.
12. Молдокасымов К. *Улут лидери Жусуп*. – Бишкек, «Турар», 2011.
13. Пылев А. И. *Басмачество в Средней Азии: этнополитический срез (взгляд из XXI века)*. – 2006.
14. *Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов*. – Москва, «Политиздат», 1991.
15. Татимов М. Б. *Социальная обусловленность демографических процессов*. – Алма-Ата, 1989.
16. Токаев Касым-Жомарт. *Слово об отце. Аке туралы ой-толгоо*. – Алматы, «Жибек жолу», 2018.
17. *Отуз жетинчи жыл Кыргызстанда*. – Бишкек, «Кыргызстан», 1991.

Архивдик материалдар

1. КР БМА, ф. 21, оп. 2, сб. 9, б. 48.
2. КР БМ КСДА, ф. 10, оп. 1, сб. 97, л. 122-123.
3. КР БМ КСДА, ф. 10, оп. 1, сб. 159, б. 115-116.
4. КР БМ КСДА, ф. 10, оп. 1, д. 363, л. 71-78.
5. КР БМ КСДА, ф. 10, оп. 1, д. 201, л. 32.
6. КР БМ КСДА, ф. 10, оп.1, д. 268. 151-б.
7. КР БМ КСДА, ф. 10, оп. 1, д. 315. 24.б.
8. КР БМ КСДА, ф. 10, оп. 1, сб. 2, б. 31-34.
9. КР БМ КСДА, ф. 10, сб. 99, б. 64-65.
10. КР БМ КСДА, ф. 10, оп. 1, сб. 377, 184-б.
11. Ош облустук мамлекеттик архиви (ООМА), ф. 1, оп. 1, сб. 192, бб. 309-312.

www.ucentralasia.org